

1930-жж. КЫРГЫЗСТАНДАН КЫТАЙГА ЭМИГРАЦИЯЛЫК КЫЙМЫЛДАР

Зухра АЛТЫМЫШОВА

Тарых илимдеринин кандидаты (Phd)

Кыргыз-Түрк “Манас» университети, Гуманитардык факультет, Тарых бөлүмү
zuhraaltymyshova@gmail.com

Аннотация

Түркстандагы 1916-жылдагы Үркүн окуясында орус империясынын колониялык саясатына каршы көтөрүлүшкө чыккан кыргыздардын бир бөлүгү кошуна Кытайга жер которушуп, көп жоготууларга дуушар болушкандыгы маалым. Ал эми 1920-жылдарда Совет бийлиги тарабынан 1916-жылдагы качкындарды мекенине кайтаруу жана жайгаштыруу боюнча иштер жүргүзүлгөн. Бирок кайра ошол эле Совет бийлигине нааразы болгон чек арада жашаган айрым кыргыздардын өз ыктыяры менен 1930-жж. Кытайга көчүп кетишкендигин архив материалдары жана оозеки маалыматтар тастыктайт. Макалада 1930-жж. республикадагы эмиграциялык кыймылдардын саясий жана социалдык-экономикалык себептери анализденет, ошондой эле Совет өкмөтүнүн чек арадагы аймактарда бул абалды жөнгө салуу чаралары баяндалат.

Ачкыч сөздөр: эмиграция, Кыргызстан, Совет бийлиги, коллективизация, Кытай.

EMIGRATION MOVEMENTS FROM KYRGYZSTAN TO CHINA IN 1930s

Abstract

It is well-known that during a large uprising named *Urkun* in 1916 in Turkestan, a part of the Kyrgyzs rebelling against the colonial policy of the Tsarist Russia had to take refuge in neighbor China and suffered much loss. In 1920s, activities such as returning refugees migrating in 1916 to their home country and their placement were conducted by Soviet regime. However, as the archive documents and oral materials prove, the fact that the people being dissatisfied with the Soviet government in 1930s and living in the border regions voluntarily migrated to China draws attention. In this article political and social-economic reasons of emigration activities from Kyrgyzstan to China in 1930s will be analyzed and measures of Soviet Rule to solve this situation in border regions will be described.

Key words: Emigration, Kyrgyzstan, Soviet government, collectivization, China.

Киришүү

Бүгүнкү күндөгү глобалдашуу процессинде дүйнөдө, анын ичинде Кыргызстанда ички жана тышкы миграция күч алып жаткан мезгил. Учурда ар кандай себептерге байланыштуу көбүнчө социалдык-экономикалык себептерден улам кыргыздар дүйнөнүн ар кайсы булуң-бурчунда эмгектенишип, өз өлкөсүнөн эмиграцияланып кетишкен. Күн сайын миңдеген мекендештерибиз жакшы жашоо үчүн сыртка агылууда, алардын арасында башка өлкөнүн жарандыгын биротоло алгандары да бар.

Тарыхка кайрылсак, түрдүү улуттар, уруулар ар кандай себептер жана кырдаалдардан улам жер которуп келишкен. Орто кылымдарда Енисейде жашаган кыргыздардын бүгүнкү Кыргызстан аймагына көчүп келишкендиги тууралуу маалыматтар илимий жактан далилденген. Ошондой эле тарыхта кыргыздар жер которууга мажбур болгон абалдар да кездешет. Буга XVII-XVIII кылымдардагы калмак (*жунгар* же *ойрот*) жапырыгы эң көрүнүктүү мисал боло алат. Жунгар хандыгы 1635-жылы курулган, XVII-XVIII кылымдарда жунгарлар батыш Монголиядан Орто Азия жана Чыгыш Түркстанга жортуулдарды жасап турушкан. Калмактар менен согуштардын айынан кыргыздар Фергана, Гиссар, Каратегин тарапка ооп кетишкен. Бул окуяга байланыштуу тарыхта “*Казак кайың сааганда, кыргыз Ысарга, Көлөп киргенде*” деген ылакап кеп айтылып калган. Ал эми 1916-жылдагы Үркүн окуясында аталышынан көрүнүп тургандай орус империясынын колониялык саясатына каршы көтөрүлүшкө чыккан кыргыздар кошуна Кытайга жер которушуп, көп жоготууларга дуушар болушкандыгы маалым. Үркүндө кыргыздар мал-жандыгынан айрылганы аз келгенсип, көпчүлүгү кырылган.

1917-жылы Октябрь революциясы орногондон кийин Совет бийлиги тарабынан качкындарды мекенине кайтаруу боюнча иштер жүргүзүлүп, Түркстан БАКтын чечиминин негизинде 1920-жылы 2-февралда атайын комиссия түзүлгөн. Комиссия Кытай бийлиги менен 1916-жылдагы көтөрүлүштө Кытайга качкан кыргыздарды мекенине кайтаруу тууралуу сүйлөшүүлөрдү жүргүзгөн. Мекенине кайтышкан кыргыздарга материалдык жардам көрсөтүлүп, тартылып алынган жерлери, үй, мал-мүлкү кайтарылган. Кыргыздарды кайра алып келүү большевиктердин улуттук саясаты менен байланыштуу эле, анткени автономдуу область же республика түзүү үчүн кыргыз элинин саны маанилүү болгон. Совет бийлиги бул иш-чарага 150 миллион рубль өлчөмүндөгү каражат бөлгөн. Натыйжада 1920-жылы апрель айына карата 300 миң кыргыз жана казактар Жети-Сууга кайтып келишкен. 1920-жылдын аягында Каракол уездинин калкынын саны 195 %га, Нарындыкы 45 %га өскөн [Джунушалиев, 1993: 33].

Белгилүү түрк тарыхчысы Зеки Велиди Тоган, Жети-Сууда 1916-жылдан кийин орустар тарабынан басылып алынган жерлердин бир аз бөлүгүн Совет өкмөтү 1921-1922-жж. аралыгында казак, кыргыздарга чоң окуя катары көрсөтүп, пропаганда максаты менен кайра берген деп баалайт [Togan, 1981: 383]. Ошентсе да, Совет өкмөтүнүн бул аракетин кыргыз элинин консолидациясы жана өз аймагына ээ чыгуусу өңүтүнөн алганда, оң жактуу баалоого татыктуу. Бирок 1930-жж. кайра ошол эле Совет бийлигине нааразы болгон чек арада жашаган айрым кыргыздардын Кытайга көчүп кетишкендигин

архив булактары менен оозеки булактар тастыктайт. Аталган мезгилде кыргыздардын өз мекенин таштап, чет жерге кетишине кайсы себептер түрткү болгон деген суроо жаралаары шексиз. 1920-1930-жж. аралыгында тап күрөшүнүн курчутулушу, тездетилген коллективдештирүү жана отурукташтыруу боюнча чукул чаралар, чектен ашкан кулакка тартуунун айынан республиканын бүт аймактарында эмиграциялык кыймылдар келип чыгып, ошол эле мезгилде негизинен түштүк райондордо басмачы кыймылы жанданган. 1920-1930-жж. республикадагы эмиграциялык кыймылдардын негизги себептери төмөнкүлөр эле:

1. 1920-1930-жж. аралыгында тап күрөшүнүн курчутулушу, оокаттуу чарбаларга карата саясий жана экономикалык чектөөлөр

Совет өкмөтү жеке мүлктү толугу менен жоюп, мамлекеттик мүлктү орнотууга басым жасаган. Буга байланыштуу кыргыз коомундагы колунда бар катмарлар “*жат элементтер*” категориясына киргизилген. Мамлекет тарабынан оокаттуу чарбаларга карата саясий жана экономикалык чектөө чаралары жүргүзүлгөн. Атап айтканда дан даярдап мамлекетке өткөрүү, мал өстүрүү, жүн даярдоо сыяктуу оор тапшырмалар берилген. Ошондой эле алар шайлануу жана добуш берүү укугунан ажыратылган. Шайлоо укугунан ажыратылган кишилердин саны ар бир кезектеги шайлоо кампаниясы учурунда көбөйүп турган. Мисалы, 1925-1926-жж. Жалал-Абад кантонунда шайлоо укугунан ажыратылган кишилердин саны 193 болсо, 1926-1927-жж. 2 237ге жеткен. Ал эми Фрунзе кантонунда 1925-1926-жж. шайлоо укугунан ажыратылган 1 652 киши болгон, 1926-1927-жж. бул көрсөткүч 2 161ге өскөн [Чокушов, 1970: 76].

Ошентип, бай-манаптарга карата жүргүзүлгөн катаал чаралар эмиграцияга түздөн-түз түрткү болгон, мисалы, 1930-жылы өкмөттүк комиссиянын Чүй районунан 30 чарбанын Кытайга кетишинин себептерин изилдөө тыянагында “бай-манаптарга экономикалык жана жазалоо чаралары, Чоң-Кеминде жайгашкан колхоздордо колхозчулардын арасында массалык-саясий тарбиялык иштердин жоктугу, малчылык менен кесиптенген чарбаларга эгин себүү жана дан даярдоо боюнча тапшырмалардын берилиши, колхоздордо «*жат элементтердин*» болушу” аларды жер которууга мажбурлагандыгы баяндалат. Байлар менен жакын туугандык байланышы бар айрым кедей жана орто чарбалардын Кытайга кошо кетишкендиктери такталган. Качууга даярдык эрте жазда эле башталып, анын башкы уюштуруучулары молдо Алихак-Төрө, бай-манап Назаркул Калимбетов жана Шабдановдордун мурдагы жигити Жунус Байжанов экендиги белгиленет [КР СД БМА, д.268: л.151].

1931-жылдын февраль айында Балыкчы районунда кулак, бай-манаптарга оор тапшырмалардын берилиши, кулактардын ГПУнун органдары тарабынан кармалышына байланыштуу бай-манаптар Кытайга кетүүгө үндөшүп, эмиграциялык аракеттер жасалган. Ошол жылдын март айынын аягына карай качып кеткен 56 бай чарбасынын 16сы кайра кайтып келген, калгандары башка райондордо качып жүрүшкөн. ГПУнун агентуралык кабарлары боюнча Балыкчы жана Ысык-Көл райондорунун чек арасындагы Көк-Ойрок (Александровск кыркасы) жайлоосунда 220 чамасында чарба качкындардын тобу болгондугу, алардын ичинен 20сы Балыкчы, 70и Чүй районунан баары 90 чарба кыргыздар, топтун калган бөлүгүн казактар жана аз сандагы орустар түзгөндүгү такталган [КР СД БМА, д.363: л.43-44].

Белгилүү саясий жана мамлекеттик ишмер Ж.Абдрахманов, 1931-жылы 28-январда жазган күндөлүгүндө ага Каракол районунан бир дыйкан жана Ысык-Көл райондук аткаруу комитетинин төрагасы жаз айында кыргыздардын Кытайга массалык түрдө көчүшү тууралуу кабарлашкандыгын эскерет. Ж.Абдрахманов ошол кездеги ВКП (б) Кыргыз обкомунун биринчи катчысы А.Шахрайга бул жөнүндө кабарлаган, Шахрай болсо оптимисттик көз карашта экендигин билдирген. Ж.Абдрахманов Совет бийлигинин тушунда кыргыздардын Кытайга качышын элестетүүнүн кыйындыгын, бирок мүмкүндүгүн белгилеп, эмиграция кыймылын дан даярдоонун өтө катаал жүргүзүлгөндүгү менен байланыштырат [Абдрахманов, 1991: 153].

2. Коллективдештирүү боюнча чукул чаралар

1920-жылдардын аягында айыл чарбасын жапырт коллективдештирүү иш жүзүнө ашырыла баштаган. Колхоздорду куруу мезгилинде дыйкандардын өндүрүш каражаттары эле эмес, жеке мүлктөрү да конфискацияланган. Партиянын кыргыз обкомунун 1932-жылдын 3-декабрындагы *“Колхоздорду кулак жана бай-манап элементтеринен тазалоо тууралуу”* чечиминин негизинде 1933-жылдан тартып кулак жана бай-манаптарды колхоз мүчөлүгүнөн чыгаруу башталып, 2 461 кулак жана бай-манап чарбаларынын колхоз мүчөлүгү жокко чыгарылган. Албетте дыйкандарга карата жүргүзүлгөн мындай репрессиялык саясат республикада коллективдештирүүнүн жогорку темпин камсыз кылган [Джунушалиев, 2003: 160]. Дан даярдоо планын аткара албаган чарбалар да колхоздон чыгарылган. Ошондой эле бир урууга таандык кишилерден куралган колхоздорду түзүүгө да тыюу салынган.

Жергиликтүү советтик кызматкерлер тарабынан дыйкандарды коркутуу ыкмасы да колдонулган. Мисалы, Өзгөн районунун Кызыл-Тоо айылында айылдык кеңештин

төрагасы кыштактагы жашоочулардын көзүнчө дыйкандарды камчы менен сабаган. Ал эми Сталин районунда “Кочкорка” совхозунун директору жана башка совхоздо иштегендер дыйкандарга карата күч колдонушкан, ал тургай айрым учурларда орто кылымдардагыдай колдорун жип менен байлап кыйнашкан. Мындай кордуктарга чыдабаган колхозчулардын айрымдары колуна курал алып, басмачылардын катарын толукташса, айрымдары Кытайга көчүп кетишкен. Мисалы, 1933-жылы бир эле Кетмен-Төбө районунан 805 үй-бүлөнүн Кытайга көчүшкөндүгү такталган [Джунушалиев, 2003: 164-165].

Советтик бийликтин планы боюнча көчмөндөрдү отурукташтыруу колхоздоштурууга өбөлгө түзмөк. 1927-жылы 145.114 кыргыз үй-бүлөсүнүн 62%’ы көчмөн жана жарым көчмөн эле [Джунушалиев, 2003: 125-126]. Отурукташтыруу саясаты колхоздоштуруу менен бир эле учурда жүргүзүлгөн. Колхоздоштуруунун негизинде көчмөндөрдү жапырт отурукташтыруу 1931-жылы башталып, мал чарбачылык райондорунда жашаган 85.000 кыргыз үй-бүлөсү отурукташкан жашоо образына өтүшкөн [Из истории..., 1971: 60]. Албетте отурукташтыруу саясаты өзүнүн оң жыйынтыктарын берген. Антсе да айрым райондордо отурукташтыруунун тездетилиши жана 1931-1934-жж. отурукташтырылган кыргыздардын жапырт колхоздорго кирүүгө мажбурланышы калктын нааразычылыгын жараткан. Бул себептердин айынан Кытайга кеткендер да болгон. Мисалы, 1930-жылдын башында Алай өрөөнүнөн 300 көчмөн чарба чет өлкөгө көчүп кетишкен. Ал эми Атбашы районундагы Туяк жана Боогачты айылдарынын жашоочуларынын бир бөлүгү 30 миң кой жана 15 миң ири мүйүздүү малын кошо Кытайга айдап өтүшкөн. Эмиграциялык маанай Кыргызстандын чек арада жайгашкан райондорунда катталган, эл Сталиндин зордукчул саясатына каршы протест катары көчүп кетүү кадамына барышкан [Бактыгулов, 1990: 88-89]. Ошентип Кыргызстанда коллективизация жылдарында коллективдештирүүдөн зыян тарткандардын топ топ болуп жолго чыгышкандыгы жана чек ара күзөтчүлөрү менен кагылышууга да кайыл болушуп, Кытай чек арасынан өтүп кетүүгө аракеттенгендери чындык [Ашнин-Алпатов-Насилов, 2002: 252].

3. Бай-манап, кулактарды Кыргызстандан көчүрүү

Бай-манаптардын саясий, коомдук таасирин жок кылуу максатында аларды Кыргызстандан алыскы союздук республикаларга көчүрүү кампаниялары да Кытайга эмиграциялык маанайдын күчөшүнө таасирин тийгизген. Кулакка тартуунун алкагында бай-манаптарды Кыргызстандан башка союздук республикаларга көчүрүү 1927, 1929,

1931 жана 1932-жылдары ишке ашырылган. Депортацияга дуушар болгондордун бүт үй-мүлкү толугу менен конфискацияланып, мамлекетке өткөрүлүп берилген. Кулактарды тап катары жоюудагы аша чабуулардын айынан бир эле оокаттуу катмар эле эмес, орто чарбалар да запкы тарткан. Натыйжада Совет бийлигинин бай-манаптарды Кыргызстандын аймагынан көчүрүү саясаты айрым кишилердин Кыргызстандан чет өлкөгө качышына түрткү болгон. Аталган иш-чарага бай-манаптар каршылык көрсөтүшкөн, байлар үй-бүлөсү, малдары менен кошо чет өлкөгө, тагыраак айтканда Кытайдын аймагына өтүп кетүүгө да аракет кылышкан. Архивдик документте 1929-жылы айдала тургандардын тобуна киргизилген Кыдырбаев аттуу кишинин (ким экендигин тактоо азырынча мүмкүн болбоду) чет өлкөдө жүргөндүгү кабарланат. Ош кантонунан камакка алынышы белгиленген 7 байдын ичинен Кадыршаев Бекташтын Кытайга качып кеткендигине, Молдо Нурмат Ишеевдин (Жолборс Казы) Кыргызстандын аймагында изин жашырып жүргөндүгүнө байланыштуу, Ош кантону боюнча 5 адам кармалган [КР СД БМА, д.201: л.32]. ВКП (б) Кыробкомдун 1929-ж 12-февралдагы жабык жыйынында көчүрүүнүн жүрүшү талкууланып, манаптардын бир бөлүгү чет өлкөгө кетүүгө ниеттенгендиги ачыкка чыккан [Малабаев, 1962: 37]. Ошондуктан бул жыйында Севергин бай-манаптарды Кыргыз АССРинен союздун башка жерлерине көчүрүү боюнча иштердин жүрүшү тууралуу маалымат берип, бай-манаптардын чет өлкөгө качышын эске алып, аларды ОГПУнун органдары аркылуу административдик түрдө зордук менен көчүрүүгө көрсөтмө берген, албетте бул директива санкцияланган [КР СД БМА, д.200: л.107; д.205: л.18]. ВКП (б) Кыробком Аткаруу Бюросунун 1929-жылы 11-марттагы чогулушунда бай-манаптарды көчүрүү чарасын бекемдөө максатында аткарылышы зарыл деп табылган чаралардын арасында ашуулар ачылгандан кийин чек арадан өтүү аракеттерин болтурбоо үчүн *«Совет бийлигинин өтө кара ниет душмандары көчүрүлгөндүгү, мындан ары эч ким айдалбастыгы»* тууралуу элге кеңири жарыялоо көрсөтүлгөн [КР СД БМА, д.201: л.29-30; д.205, л.41-42]. Ага карабастан, 1929-жылы июнь айында Нарын кантонунда бардык бай-манаптарды, дегеле колунда бар малчыларды массалык түрдө көчүрүүнүн болушу жөнүндө провокациялык ушак-айыңдардын кеңири тарашы дүрбөлөңгө түшүрүүчү маанай жараткан. Ошондуктан бай-манаптар малдары менен кошо чет өлкөгө–Кытайга өтүп кетүүгө умтулушкан. Натыйжада тескери үгүт жүргүзүүчүлөр сот жообуна тартылышкан жана Совет бийлиги кайра эле түшүндүрүү иштерин жүргүзүүгө мажбур болгон [КР СД БМА, д.202: л. 29].

Кыргызстандан башка союздук республикаларга сүргүн чарасы үй-бүлө мүчөлөрүнө кедергисин тийгизген. Алсак, 1929-жылы Ысык-Көл аймагынан *Бала Болуш Байгазы* аты менен таанылган Байгазы Исабеков бала чакасы менен Россиянын Оренбург шаарына айдалган, бир жылдан кийин ал жакта каза болгон. Анын эң чоң уулу Черик Байгазиев атасы кайтыш болгондон кийин Оренбургдан үй-бүлөсүн алып, Кыргызстанга качып келген. Бирок советтик режимдин куугунтугунан коркуп, 1933-жылы Кытайга кетүүгө мажбур болгон, көзү өткөнчө Кытайда жашаган.

1931-жылы кулактарды тап катары жоюу саясатынын алкагында аларды Кыргызстандан Украинага көчүрүү кампаниясына даярдыктар учурунда да бай-манаптарга карата жүргүзүлгөн репрессиялар чек арада жайгашкан Нарын жана Ат-Башы райондорунда калктын нааразычылыгын жаратып, эмиграциялык кыймылдарга жол ачкан. 1931-жылдын жай айларында Нарын жана Атбашы райондорундагы нааразычылык, эмиграциялык абал Кыробкомдун бюросунун жыйынында талкууланган. Анда бай-манаптарга карата жүргүзүлгөн репрессиялар, партиялык-советтик кооперативдик уюмдардагы *«антисоветтик элементтердин»* уруулук таасирлерди, өзгөчө черик уруусунун таасирин колдонуп, калктын нааразычылыгын жаратуу, бай-манаптарга кысымчылыкты азайтуу багытындагы атайын аракеттери оор кырдаал түзгөндүгү көрсөтүлгөн. Тиешелүү мекемелерге (Наркомснаб, Кирпотребсоюз, Кыргызсоодага) Нарын жана Атбашы райондоруна жөнөтүлүүчү өндүрүш товарларын көбөйтүп, айыл-кыштактардагы дүкөндөргө жеткирүү маселесин чечүү жүктөлгөн. Наркомземге Атбашы жана Нарын райондорунда мал чарба совхоздорун уюштуруу мүмкүнчүлүгүн иштеп чыгуу тапшырылган [КР СД БМА, д.307, : л.144-145].

4. Басмачы кыймылынын эмиграцияга таасири

1920-жж. аягы-1930-жж. башында эмиграциялык кыймылдар менен бирге Кыргызстандын түштүк аймактарында басмачы топторунун активдүүлүгү күчөгөн. 1927-1928-жж. Кыргызстандын түштүгүндө ишке ашырылган жер-суу реформасы жана зордук менен коллективдештирүү саясаты басмачы кыймылынын аймакта кайрадан жанданышын шарттаган. 1930-1931-жж. добуш берүү укугунан ажыратуу, мал өстүрүү, жүн даярдоо, эгин себүү сыяктуу оор тапшырмалардын берилиши, салык өлчөмүнүн көптүгүнөн улам бай-манаптар эле эмес, орто жашаган жана кедейлер да басмачы топторуна кошулуп кетишкен [ООМА, д.14: л.63-67; КР СД БМА, д.253: л.194]. Бай-манаптарды Кыргыз АССРинин аймагынан көчүрүү учурунда орто чарбалардын да сүргүн тизмелерине катталышы алардын өз ыктыяры менен басмачы топторуна кошулуп кетүүсүнө себеп

болгон. Басмачы топторунун пайда болушуна байланыштуу Ош округунун бардык аймагында 1929-жылдын 15-октябрынан 1930-жылдын 15-январына чейин ВЦИК жана РСФСР ЭКСтин чечими менен өзгөчө абал жарыяланган [ООМА, д.298: л.11; КР СД БМА, д. 30: л.24; д.229: л.134]. Басмачы кыймылынын калк арасында кеңири жайылышы жана колдоо табышы бийликти өтө кооптондурган. Ошондуктан Совет өкмөтү бийлик тууралуу оң пикирлерди жаратуу максатында саясий идеологиялык үгүт жүргүзүүнү күчөткөн. Кыймылдын жанданышын болтурбоо үчүн Совет бийлиги аскер күчүн жиберүүдөн башка мүмкүн болгон баардык саясий, экономикалык жана маданий чараларды тез арада иштеп чыгып, аларды ишке ашырууга аргасыз болгон.

Ибрагимбек, Жунаит хан сыяктуу Орто Азиядагы басмачы лидерлери СССРдин аймагынан башка өлкөлөргө чыгып кетишкен. Улуту кыргыз, басмачы топторунун жетекчилери жана кыймылга катышкан карапайым басмачы аскерлердин айрымдары да Кытайга баш калкалашкан. Таасирдүү басмачы жетекчилеринин бири айтылуу Жаныбек казы Сагымбай уулу өз аскерлери менен 10 жылдай Совет бийлигине каршы күрөшүп, аягында 1931-жылы чек арадан өтүп, Кытайга кеткен. 1930-жж. тоолуу Памир-Алай аймагында жашаган кыргыздардын бир бөлүгү жаңы Совет бийлиги жүргүзгөн катуу саясат менен келишпей басмачы кыймылына кошулушкан, кийинчерээк Кытайга өтүп кетишкен.

5. Башка себептер

Совет бийлигинин алгачкы жылдарында борбордон алыс, өзгөчө чек арадагы аймактар өндүрүш товарлары менен жетиштүү камсыз болгон эмес. Бул абал да Кытайга көчүү аракеттерин жараткан. 1932-жылы март айынын баш ченинде Каракол чек ара бөлүмүнөн партиянын Ысык-Көл райкомунун кызматкери И. Менкинге билдирүү келип түшкөн. Анда Ысык-Көл районунун чыгыш аймагында өзгөчө Сартологой, Кеңсуу, Жилбулак, Кара Чуңкур, Тогузбай, Талды Суу айылдарында Кытайга көчө качуу аракети байкалып жаткандыгы айтылган. Документтеги маалымат боюнча өндүрүш товарларынын, айрыкча кездеменин таңсык болушу көчүүгө түрткү болгон. Өз кезинде И.Менкин 1932-жылы 14-апрелде Кыробкомго жашыруун билдирүү катын жолдогон. Анда эмиграциялык кыймылдарга каршы түшүндүрүү иштерин жүргүзүү үчүн бул аймактарга инструктор-пропагандист жиберүүнү жана өндүрүш товарлары менен камсыздоону күчөтүүнү өтүнгөн. Менкин мындай абалдын өзгөчө товар менен камсыз кылуу боюнча кыйынчылыктардан, тагыраак айтканда «*бизден*

баарын алып жатышат, эчтеке беришпейт, андан көрө Кулжага качалы» түшүнүгүнөн улам жаралгандыгын баса белгилейт [КР СД БМА, д.436, : л.18-22].

1933-жылы 20-июлда Кыробкомдун экинчи секретары Б.Исакеев ВКП (б) БК Орто Азия бюросунун секретары К.Бауманга баяндоо катын жолдогон. Анда Алай-Гүлчө районуна караштуу чек арада жайгашкан 5 айылдык кеңештеги-Капчыгай, Лайталин, Алай-Көл, Ойтал жана Эркештамдагы Кытайга эмиграциялык кыймыл тууралуу баяндалат. Эмиграциялык кыймылды колхоздон чыгарылган, жашаган райондорунан башка жактарга көчүрүлгөн же соттолуп, түзөтүү үйүнөн, эмгек колониясынан качып чыккан бай-манаптар жана бай-манаптар менен байланышы бар колхоздордо жетекчи кызматтарда башкарма, катчы болуп иштеген *«жалган-активисттер»* уюштургандыгы көрсөтүлөт. Б. Исакеев кыймылды жетектеген мындай активисттердин кээ бирөөлөрүнүн аты-жөнүн көрсөтүп, мүнөздөмө берген. Алар мурдагы басмачы, кыймылдын негизги уюштуруучуларынын бири Жоро Саипов, Кытайга өтүп кеткен Абдыкадыровдун (документте аты көрсөтүлгөн эмес) отрядында кызмат кылган Дүйшө Монжиев, колхоздун мал чарбасына *“зыян келтиришкен”* Токомбай Молдоташев, Макамбай Турдубаев, мурдагы басмачы, *“провокация менен алектенген”* Жумабай Алымкуловдор болушкан. Баялы Исакеев алыскы чек арадагы айылдарда колхозчу-дыйкандарга саясий агартуу иштеринин жеткиликтүү жүргүзүлбөгөндүгүнүн айынан провокациялык аракеттердин таасирдүү болгондугун белгилейт. Калк арасында *«бардык дан колхоздорун кампасына төгүлөт, эч кимге дан берилбейт»*, *«элдин унаа малдары тартылып алынып, колхоздордун ишинде, Кызыл Армияга жана жүк ташууда колдонулат, андан кийин баардык колхозчуларды кыштактарга айдап киришип, бир казандан тамак беришет»* деген сыяктуу же *«Кытайдын Синьцзянь провинциясында мусулман өкмөтү түзүлө тургандыгы, Алай-Гүлчө районунун анын бийлигине өтөөрү»* тууралуу ушак-айындар таратылган. Натыйжада качууга даярданган 200дөй чарбанын 159у июль айынын баш ченинде Кытайга көчүшкөн, алардын ичинен 68 чарба чек арада кармалган [КР СД БМА, д.506: л.50-51].

Айрым учурларда жергиликтүү советтик кызматкерлердин чет өлкөгө качууга көмөктөшкөндүгү боюнча фактылар катталган. Ал тургай Кытайга качкандарга коммунист комсомолдор кошулуп кетишкен. Мисалы, 1930-жылы июль айынын биринчи жарымында Ноокат районунан 50 чарба Кытайдын аймагына көчүп кетишкен, алардын арасында коммунист, комсомолдор болушкандыгы такталган. Мындай көрүнүш түштүктүн башка райондорунда да катталган [КР СД БМА, д. 281: л.115]. 1931-жылдын ноябрь айында текшерүү учурунда Жети-Өгүз районуна караштуу Ак-

Терек айлында партиячейканын секретары Барын Баишевдин бай-манаптардын Кытайга качышына көмөктөшкөндүгү, качып кеткен бай Касым Молдобаев менен тыгыз байланышта болгондугу, аны керектүү нерселер менен камсыз кылып, бийликтен жашырылганга жардам бергендиги ачыкка чыккан [КР СД БМА, д.361: л.116].

Чет өлкөгө качууга жардам берген жергиликтүү советтик кызматкерлерге катуу чаралар көрүлгөн. 1933-жылга таандык документке таянсак, Араван-Бура райаткомунун төрагасы, партиянын мүчөсү Зулпу Орозов, соттолгон кулак-бай Садык Атакуловду № 1 Төлөйкөн айылдык советинин төрагалыгы кызматына көтөргөн. Өз кезинде Садык Атакулов бир нече чарбанын Кытайга көчүүсүн уюштуруп, алар менен бирге өзү да Кытайга качып кеткен. Ошондуктан Зулпу Орозовду Садык Атакуловдун соттолгон кулак-бай экендигин билип туруп, жетекчи кызматка койгондугу, тагыраак айтканда кулактарды коргоп, алар менен байланышта болгондугу үчүн аны партиядан чыгаруу токтому бекитилген [КР СД БМА, д.470: л.160].

Жыйынтык

Чет өлкөгө кеткендиги аныкталган чарбалардын калып калган малдары мамлекет тарабынан тез арада конфискацияланып, колхоздорго өткөрүлүп берилген [ООМА, д.318: л.11]. Өкмөттүк документтерде коллективдештирүүнүн негизинде бай-манап кулактарга кысым көрсөтүү, аларга карата репрессиялардын жүргүзүлүшү эмиграциялык кыймылдарга жол ачкандыгы моюнга алынат, ошондой эле партиялык-советтик, кооперативдик уюмдарда *«антисоветтик элементтердин»* болушу, социалисттик багытта үгүт-түшүндүрүү иштеринин начардыгы же жоктугу, карапайым калк арасында уруулук мамилелердин таасирдүүлүгү сыяктуу кошумча себептер да көрсөтүлөт. Көпчүлүк учурларда чет өлкөгө өтүп кеткендер туугандары, достору жана тааныштарын үгүттөп чакырышкан [КР СД БМА, д.268: л.151; д.307: л.144-145; д.363: л.43; д.436: л.18; д.506: л.50-52]

Жыйынтыктап айтканда 1920-жылдардын аягы жана 1930-жылдардын башында Кыргызстанда колхоздоштуруу, тап күрөшүнүн курчутулушу, бай-манаптарга, кулактарга карата жүргүзүлгөн саясий экономикалык катаал чаралар, орто дыйкандардын кулакка тартылышы, кулакка тартуудагы одоно мыйзам бузуулар жана аша чабуулар калктын нааразычылыгын жаратып, Совет бийлигинин мындай саясатына каршы Кытайга үй-бүлөсү менен жер которуу же кайра жанданган басмачы топторуна кошулуп кетүү сыяктуу ачык протесттик кыймылдарга түрткү болгон. Чек арада жашагандардын арасында басмачыларды колдогондор да болушкан. Кээде жеке

адамдар тарабынан Кытайга көчүү аракети болуп турган. Мисалы, 1875-жылы туулган алгачкы кыргыз тарыхчысы “Мухтасар Тарих-и Кыргызийа” жана “Тарих-и Кыргыз Шадманийа” эмгектеринин автору Осмонаалы Сыдыков 1930-жж. ак жерден күнөөлөнүп, Кытайга өтүп кетүүгө мажбур болгон.

Жогоруда баяндалгандай, эмиграциялык кыймылдар жер-жерлерде 1930-жылдан кийин да улантылган. Эмиграциялык абалдан улам чек арадагы аймактарда олуттуу саясий кырдаал түзүлгөндүктөн, Совет өкмөтү бул жерлерде саясий-агартуу иштерине көңүл бурган жана тез арада саясий, экономикалык, финансылык маселелерди чечүү чараларын көргөн. Тилекке каршы, 1920-1930-жж. Кытайга өтүп кеткен кыргыздар, алардын так саны жана Кытайдагы абалы, кийинки жашоосу тууралуу маалыматтар азырынча колубузда жок. Ошентсе да аталган мезгилде Кыргызстандан Кытайга эмиграция кыймылы келечекте кеңири изилдене турган актуалдуу темалардын бири экендиги талашсыз.

Адабияттар жана шилтемелер

1. Джунушалиев. Дж. Кыргызстан: Преобразовательные процессы 20-30х годов, (Исторический анализ проблем созидания и трагедий), Автореферат диссертации доктора исторических наук, Бишкек 1993, 33-б.
2. Togan Z.V., Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi, cilt.1, 2.baskı, İstanbul 1981, 383-б.
3. Чокушов.Б., Классовая борьба в киргизских аилах в первые годы социалистических преобразований (1918-1924), Фрунзе 1970, 76-б.
4. Кыргыз Республикасынын Саясий Документтер Борбордук Мамлекеттик Архиви (КР СД БМА), фонд.10, опись.1, дело.268, лист.151.
5. КР СД БМА, ф.10, оп.1, д.363, л.43-44.
6. Абдрахманов. Ю. 1916. Дневники. Письма к Сталину. /Авт. Вступ. ст. Дж.Джунушалиев, И.Е.Семенов.- Ф., 1991, 153-б.
7. Джунушалиев. Дж. Время созидания и трагедий 20-30-е годы XX века, Бишкек, 2003, 160-б.
8. Джунушалиев. Дж. аталган эмгек, 164-165 бб.
9. Джунушалиев. Дж. аталган эмгек, 125-126 бб.
10. Из истории перехода киргизского крестьянства к оседлости и социалистическим способам хозяйствования, Фрунзе 1971, 60-б.
11. Бактыгулов. Дж, Коллективизация киргизского аила: новый взгляд // Коммунист Киргизстана, №3, 1990, 88-89 бб.
12. Ашнин. Ф., Алпатов.В., Насилов.Д., Репрессированная туркология, Москва 2002, 252-б.
13. КР СД БМА, ф.10, оп.1, д.201, л.32.
14. Малабаев. Д., Борьба киргизской парторганизации за укрепление Советов, Ф., 1962, 37-б.
15. КР СД БМА, ф.10, оп.1, д.200, л.107; д.205, л.18.
16. КР СД БМА, ф.10, оп.1, д.201, л.29-30; д.205, л.41-42.

17. КР СД БМА, ф.10, оп.1, д.202, л.29.
18. КР СД БМА, ф.10, оп.1, д.307, л.144-145.
19. Ош Облустук Мамлекеттик Архиви, (ООМА) ф.79, оп.1, д.14, л.63-67. КР СД БМА, ф.10, оп.1, д.253, л.194.
20. ООМА, ф.1, оп.1, д.298, л.11. КР СД БМА, ф.6, оп.1, д. 30, л.24; ф.10, оп.1, д.229, л.134.
21. КР СД БМА, ф.10, оп.1, д.436, л.18-22.
22. КР СД БМА, ф.10, оп.1, д.506, л.50-51.
23. КР СД БМА, ф. 10, оп. 1, д. 281, л. 115.
24. КР СД БМА, ф.10, оп.1, д.361, л.116.
25. КР СД БМА, ф.10, оп.1, д.470, л.160
26. ООМА, ф.1, оп. 1, д.318, л.11.
27. КР СД БМА, ф.10, оп.1, д.268, л.151; д.307, л.144-145; д.363, л.43; д.436, л.18; д.506, л.50-52.